

ДЖЕРЕЛА ВАРІАТИВНОСТІ ТЕКСТІВ В. СТУСА

Анотація

У статті висвітлено причини, що інспірують поета до творення різних варіантів тексту. Представлено новий підхід до тексту В. Стуса, що повинен репрезентувати його особливу манеру творення.

Ключові слова: Стус, варіанти тексту, варіативність, палімпсест, децентрування.

Аннотация

В статье рассматриваются причины, которые инспирируют поэта к созданию разных вариантов текста. Представлен новый подход к тексту В. Стуса, что должен репрезентировать его особенную манеру создания произведений.

Ключевые слова: Стус, варианты текста, вариативность, палімпсест, децентрирование.

Summary

The article tries to find out the reasons which incited poet to create different variants of the text. It is propounded a new approach to the text of V. Stus which has to show his specific manner of creation.

Key words: Stus, variants of the text, variability, palimpsest, decentering.

Що змушує митця постійно повертатися до свого творіння і тривожити, здавалося б, уже завершений текст для породження все нових і нових варіантів? Мабуть, однозначної відповіді на це питання не може бути, хоча б тому, що творчість, попри безліч спроб пояснити її, – це також певною мірою незбагненність.

У статті буде спроба з'ясувати джерела варіативності текстів В. Стуса, адже манера творення варіантами є визначальною рисою його напрацювань, особливо

тих, що належать до періоду Палімпсестів, коли вже чітко окреслилась поетична фактура митця.

У «Літературознавчій енциклопедії» О. Ніколюкіна зазначено, що виникнення варіантів пояснюється рядом суб'єктивних та об'єктивних обставин. До перших можна віднести причини, які вкорінені у особливій техніці письменника, зумовлені його мисленням, творчим процесом. Варіанти, які додає автор до своїх творів, не завжди взаємовиключні. До об'єктивних належать цензура, реакція на критичні зауваження чи ситуації, коли письменник змінює текст твору у зв'язку зі зміною художньої концепції [7; 170]. На перший погляд складається враження, що джерела варіативності текстів В. Стуса загалом постають з об'єктивних причин. Це безперечно так, адже митець розумів всю складність збереження свого доробку в умовах ув'язнення. Д. Стус писав: «За умов тотальної фізичної несвободи (підкреслення – Г. К.) автора, автографи його творів автоматично потрапляють у рабську залежність від сваволі тих, хто має повну владу навіть не над письменником, а просто над зеком за № n» [10; 5]. Тому В. Стус не міг собі дозволити не переписувати, не множити свої твори, аби щось з-поміж них знайшло свого адресата.

Попри весь трагізм ситуації, в якій перебував поет і його твори, існують набагато глибші й істотніші причини варіативності тексту. Ознайомившись з епістолярною спадщиною В. Стуса, варто говорити і про виключно суб'єктивні причини варіантності. У листі від 31.03.1977 року для дружини була записана поезія «Гойдається вечора зламана віть», до якої В.Стус подає варіанти: «Тут, до цього вірша, додаю варіанти (музично компонована тема, а тому, як казав один пес, я тут дійсно не знаю, що таке логіка). Варіанти хай будуть, вірш хай існує в бур'янах варіантів». Хоча автор залишає поезію в «хащах варіантів», але говорить про можливість повернення до неї, «щоб глянути – спокоєм – на все» [9; 262]. Отже, такого штибу повтори також можна вважати одним з авторських прийомів. Зустрічаються твори, котрі включені в загальну канву «Палімпсестів» навіть тричі («Церква святої Ірини», «Гармонійоване страждання», «Значи себе спадною хвилею» та інші). З листа до батьків (7-10.12.1975) розуміємо, що поезія для Стуса

була єдиним духовним порятунком, цим можна пояснити його «сізіфову» працю: «[...] переписую свої старі вірші [...] Дещо доробляю, дещо змінюю, дещо відкидаю. Цікаво аналізувати їх купно – в них зовсім немає мого теперішнього побуту. Так, ніби я десь посередині – між небом і землею. Відчуваю, що непомітно консервуються форми сприймання й поетичного потоку. Мушу з цим миритися. Бо вірші в цих умовах – це знаки своєї певності, самозбереження...» (підкреслення – Г. К.) [9; 199].

Кожен твір поета має кілька рівноправних варіантів основного тексту. Саме так ставився до тексту віршів сам письменник, зовсім не знаючи, який з його рукописів збережеться. Крім того, В. Стус активно втручався у, здавалося б, готовий вже текст при переписуванні автографів своїх віршів. Під час укладання творів упорядники (М. Коцюбинська, Д. Стус, О. Дворко та ін.) зіткнулися з проблемою вибору основного тексту – найповнішого і найточнішого втілення ідейно-художнього задуму автора. Д. Стус пише у передмові до «Палімпсестів»: «Враховуючи те, що у творчості В. Стуса наявні елементи постмодерну, однією з тенденцій якого є розмивання основного тексту, було вирішено взагалі відмовитися від визначення основного тексту окремого твору» [10; 20]. І справді, більшість поезій здебільшого позбавлені остаточної форми. Вони вібрують, «набухають варіантами», що покликані точніше передати важливий у конкретній ситуації зміст. Цей випадок не поодинокий в історії української літератури. Варто згадати хоча б доробок Т. Шевченка, поетична творчість якого також має варіативну природу і вона не обмежується періодами тяжких обставин заслання. Г. Грабович якраз наголошував, що адекватному прочитанню Шевченкових текстів може сприяти лише системний підхід до варіантів, дослідник пише: «З одного боку, варіантність є безпосереднім висловленням міфічного коду: структури (як іще давно зауважив Леві-Строс) постійно породжують нові «події»; міф, кожний справжній міф, виявляється й пізнається тільки у «варіантах». Із другого боку, варіантність є безпосереднім і глибинним виявом максимального психологічного насичення поезії Шевченка» [4; 147].

Ще одну проблему, з якою зіткнулись дослідники при дослідженні Стусових текстів, визначає Ю. Шевельов: «Майже повна відсутність дат під віршами періоду «Палімпсестів». Поезії дуже відмінні за стилем, хоч і в тому ж здебільша колі тем і настроїв. Що зробив би автор, якби сам мав змогу підготувати свою збірку? Усунув би певні повторення – чи, навпаки, зберіг би і підсилив їх, щоб збільшити ефект акумуляції, наростання» [12; 367]. Рішення дослідників залишити таке різноманіття текстів очевидно зумовлене передусім глибоким творчим характером варіантів. Крім того, майже неможливо встановити, коли тексту був притаманний акт творення (не переписування!), а коли тексти відновлювалися з пам'яті. Значна частина поезії цього періоду творилася у ШІЗО (штрафному ізоляторі), куди не дозволено було брати з собою навіть ручку та папір – звідси значна частина автографів олівцем. Та й у кімнаті в'язнів можливості тримати рукописи не було – за інструкцією їм дозволялось мати не більше, ніж п'ять книг та зошитів одночасно [11; 9]. За такої ситуації з'являлися твори, яким дали назву «тексти однакового початку»: одна тема розкривається дуже по-різному і спільними в утворених текстах є лише кілька перших рядків. Найяскравішим прикладом серед них є тексти «Уже Софія відструменіла», «В мені уже народжується Бог» тощо.

Якщо намагатися збагнути поняття «варіант» і його джерела, то необхідно визначити й відповідне йому поняття «інваріанту» чи щось, що підлягає варіюванню (певна породжуючи модель). Іншими словами, слід дати відповідь на запитання: що саме варіюється, варіант чого мається на увазі? З огляду на особливість творчої манери В. Стуса та долі збережених творів, вказати на якийсь конкретний інваріант практично неможливо. Відтак такий підхід до варіативності схожий до фольклорного розуміння, адже там це явище досліджують у відношенні не «варіант-інваріант», а «варіант-варіант» [6; 38]. Зрештою, присутні лише невеликі інваріантні структурно-семантичні поля, саме за ними можна ці варіанти розпізнати. У такому випадку, варіанти В. Стуса – не підсумки варіювання якихось початкових творів, а специфічний спосіб буття тексту певного твору в цілому з усіма його елементами (варіантами), які, безперечно, можуть існувати окремо й самодостатньо. Очевидно,

перш за все слід зрозуміти зв'язок, відношення співіснуючих варіантів як реалізації певної системи.

Варто звернути увагу ще не одну причину варіативності, яка виходить поза межі об'єктивності й суб'єктивності, а постає з самої суті мистецтва. Адже доцільність написаного часто виходить за рамки індивідуально-психологічного, не вписується в розуміння й аналізування намірів автора (наприклад, бачити поезію «у бур'янах варіантів») чи певними об'єктивними причинами. Під час творчого процесу часом відбуваються речі позамежні, котрі не можна передбачити або й до кінця усвідомити вже у написаному. Причому, митець ніколи не знає, чи завершене його творіння. За М. Бланшо, ставити крапку письменника підштовхує не внутрішня потреба показати завершений витвір читачам, а матеріальна скрута чи інші позалітературні явища. Насправді митець ніколи не може поставити крапки в тому, що він витворює, адже кожен літературний порух — наближення до тієї невидимої грані, до якої апріорно наблизитися неможливо. Французький критик пише: «... нескінченність творіння є не що інше, як нескінченність духу. Дух прагне втілитись в одному-єдиному творінні, замість того, щоб реалізуватися в нескінченності творів і рухові історії» [2; 9]. Можливо, саме тому В. Стус часто перетворює один свій вірш на нескінченне поле роботи, на «сізіфову працю», на уламок безкінечності, в якій його дух може розкошувати для все глибшого чи то вищого вираження у багатоманітності варіантів одного тексту. Якраз цей момент мають на увазі, коли кажуть, що митець, завершуючи своє творіння в момент смерті, так ніколи й не пізнає його. Але, з іншого боку, поезія і є одним із шляхів пізнання (напиши, щоб пізнати). Згадати хоча б Г.-Г. Гадамера: «Хто створив твір мистецтва, насправді стоїть перед утворенням, творінням своїх рук не інакше, як і будь-який глядач. Між задумом і процесом його здійснення, з одного боку, і результатом — з іншого — має місце стрибок... Саме цей стрибок через мистецький твір є неповторним і незамінним явищем» [5; 80]. Справді, свій твір митець не здатен збагнути до кінця, це — таїна, від якої він сам відокремлений; але творіння (і такого штибу самоповертання через варіанти до одного тексту) вчить смерті, а вже тут, можливо,

таки є щось істинне, бо в ній митець долучається до безкінечного і стає таким самим нескінченним як і те, над чим працював.

В. Стус писав у статті про В. Свідзинського: «Відучуючи нас жити, мистецтво навчає смерті» [8; 347]. Митець справді не вмів жити, він вмів вмирати. Але чи хтось взагалі вмів жити, в чому правильність? Життя – це даність, воно просто є. Стусове «святе не-вміння жити» якраз і засвідчує те постійне самовичерпування з якого постає варіативна природа його творчості. У кожній наступній поезії він хоче збільшити катарсис, бо існує лиш бажання досконалого твору, яке, на щастя, ніколи не справдиться до кінця, та, можливо, більшою мірою воно якраз і виявляється у варіантах. «Щоб написати один-однісінький вірш, потрібно доценту вичерпати життя. Щоб написати вірш, потрібно вичерпати мистецтво, вичерпати всеньке життя в пошуках мистецтва» [2; 76]. В. Стус добре усвідомлював ці речі, він був свідомий тих пошуків, бо, як справжній митець, не міг спокійно перебувати біля своїх творів, міг лише постійно працювати над ними, бо лише такого штибу вмирання поверне до всежиття.

Отже, тепер складно не помітити, що проблема вкорінена набагато глибше, не лише в площині варіативності, а швидше у площині невичерпності авторського вираження, його духу.

Саме тому тексти поета потребують особливого підходу при дослідженні. Варіанти одного твору В. Стуса не варто аналізувати ізольовано один від одного, адже їм властива активна взаємодія. Варто згадати Р. Барта, який наголошував на тому, що: «Текст треба розглядати не як завершений, закритий продукт, а як прогрес продукування, «підключений» до інших текстів, інших кодів (це і є інтертекстуальність...)» [1; 497]. У випадку зі Стусовими текстами це певна автоінтертекстуальність, адже його варіанти неначе притягуються і перебувають у силовому полі. Відтак, вказуючи на відкритість тексту, можна говорити і про децентрування (в тому сенсі, що й постструктуралістське *decentering*), яке якраз добре ілюструє авторська манера творення варіантами. Цю манеру можна означити як палімпсестність. Прийом палімпсесту більшою мірою поширений у літературній практиці постмодернізму, це питання випрацював французький вчений Ж. Женнет.

Хоча й «для Р. Барта і Ж. Дерріди уявлення про текст як цілісний феномен є нонсенсом. Письмо розглядається як безперервний процес, що немає початку й кінця, а кожне нове висловлювання пишеться як палімпсест, поверх попередніх висловлювань» [3; 34]. Відповідно будь-яка інтерпретація тексту є одночасно його палімпсестним прочитанням, коли слід активізовувати текст, прочитуючи пласт за пластом або ж варіант за варіантом.

Таким чином, з того моменту, коли починається вивчення текстів поета, необхідно враховувати його відкритість, динамічність і постійну мінливість. Одна з властивостей мови і стилістики поезії В. Стуса – надзвичайно інтенсивний динамізм, адже більшість текстів витворювались в умовах максимальної психічної напруги. Відтак поезія насичена неспокоєм, рухом, де працює єдиний стилістичний план – болю. Все це створює плідний ґрунт для породження варіантів. Отже, саме такий системний підхід до напрацювань В. Стуса допоможе дослідникам здобутися на адекватне прочитання його творчого задуму, простежити внутрішні зв'язки між текстами, в який вони перебувають, відтак і досягнути загальну перспективу поезії періоду «Палімпсестів».

Список використаних джерел:

1. Барт Р. Текстуальний аналіз «Вальдемара» Е. По / Ролан Барт // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с. – С. 497-522.
2. Бланшо М. Простір літератури. Есе / Моріс Бланшо. – Львів: Кальварія, 2007. – 272 с.
3. Гнатюк М. Юрій Яновський: текст і авантекст: Монографія / Мирослава Михайлівна Гнатюк. – Київ, Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2006. – 328 с.
4. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета) / Григорій Грабович. – Київ: Критика, 2000. – 320 с.
5. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Ганс-Георг Гадамер. – Київ: Юніверс, 2001. – 288 с.
6. Земцовский И. Проблема варианта в свете музыкальной типологии. // Актуальные проблемы современной русской фольклористики. Сборник статей и материалов. – Ленинград: Музыка, 1980. – 224 с.
7. Литературная энциклопедия терминов и понятий. / Под ред. А.Николюкина. Институт научн. информации по общественным наукам РАН. – М.: НТП «Интелвак», 2003. – 1600 стб.
8. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 4 / Василь Семенович Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – 544 с.
9. Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 6. Кн. 1 / Василь Семенович

Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – 496 с. 10.Стус Д. «Палімпсести» В. Стуса: творча історія та проблема тексту / Дмитро Васильович Стус // Стус В. Твори у 4 т. 6 кн. Т. 3. Кн. 1. – Львів: Просвіта, 1999. – 486 с. – С. 5-22. 11.Стус Д. «Палімпсести» Василя Стуса: творча історія та проблема тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Дмитро Васильович Стус. – Київ, 1995. – 24 с. 12.Шевельов Ю. Трунок і трутизна / Юрій Шевельов // Українське слово. Хрестоматія української літератури і літературної критики XX ст. – К., 1994, кн. 3. – 688 с. – С. 366-395.